

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ادین خراسان در عصر امام رضا علیه السلام

تألیف

دکتر محسن شرفایی و علی اکبری چناری

سرشناسه شرفایی، محسن، ۱۳۶۴ -
عنوان و نام پدیدآور ادیان خراسان در عصر امام رضا علیه السلام / محسن شرفایی و علی اکبری چناری.
مشخصات نشر مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری ۱۷۴ ص.
شابک 978-600-06-0298-7
وضعیت فهرست‌نویسی فیبا.
یادداشت کتابنامه: ص. [۱۶۵] - ۱۷۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع خراسان -- دین -- تاریخ.
شناسه افزوده اکبری چناری، علی، ۱۳۶۳ -
شناسه افزوده بنیاد پژوهشهای اسلامی.
رده دیویی ۹۵۵ / ۸۲
رده کنگره DSR ۲۰۱۷ / ۳۹ د ۹ ۱۳۹۷
شماره کتابشناسی ملی ۵۵۲۵۱۹۶

ادیان خراسان در عصر امام رضا علیه السلام

دکتر محسن شرفایی، علی اکبری چناری

ارزیابان: دکتر مهدی حسن زاده، اسماعیل رضایی برجکی

ویراستار: حسن حکیم باشی

نمونه خوان: محمدرضا نجفی

حروفنگار: علی برهانی

طراح جلد: نیما نقوی

چاپ اول: ۱۳۹۷ / ۳۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۱۶۰۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۳۶۶-۹۱۷۳۵

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۳۹۲۳

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

سخن ناشر..... ۷

مقدمه ۹

بخش اول: جغرافیای خراسان در سه سده نخستین هجری

وجه تسمیه خراسان..... ۱۵

جغرافیای خراسان در دوره ساسانی ۱۶

جغرافیای خراسان در دوره اسلامی ۱۹

منابع تاریخی ۱۹

منابع جغرافیایی ۲۴

جمع بندی ۲۸

بخش دوم: ادیان خراسان در سه سده نخستین هجری

فصل اول: دین زرتشت ۳۳

پیشینه دین زرتشت در ایران ۳۳

وضعیت دینی و اجتماعی زرتشتیان در اواخر حکومت ساسانیان ۳۴

اسلام آوردن زرتشتیان ۳۶

زرتشتیان خراسان در دوره های اموی و عباسی ۴۳

گرویدن به اسلام ۴۳

وضعیت آتشکده ها و روحانیان زرتشتی ۴۹

فصل دوم: یهودیت ۵۹

مهاجرت یهودیان به ایران ۵۹

۶۲.....	وضعیت یهودیان هم‌زمان با ظهور اسلام
۶۵.....	وضعیت یهودیان خراسان
۶۹.....	اوضاع یهودیان در زمان خلفای عباسی
۷۳.....	فصل سوم: مسیحیت
۷۳.....	ورود مسیحیت به ایران تا اواخر دوره ساسانی
۷۸.....	مسیحیت در دوره اموی و عباسی
۸۲.....	تشکیلات کلیسای مسیحی در خراسان
۸۴.....	مسیحیت در شهرهای خراسان
۸۹.....	فصل چهارم: صابئین
۸۹.....	وجه تسمیه
۹۱.....	صابئین در منابع تفسیری
۹۴.....	صابئین در روایات اسلامی
۹۶.....	صابئین در منابع تاریخی و ملل و نحل
۹۷.....	ارتباط صابئین با ادیان دیگر
۹۷.....	صابئین و مندائیان
۱۰۲.....	صابئین و دین بودا
۱۰۳.....	صابئین و مانویت
۱۰۴.....	صابئین و حرانیان
۱۱۰.....	فصل پنجم: دین بودا
۱۱۰.....	ورود دین بودا به ایران و گسترش آن از ابتدا تا اواخر دوره ساسانی
۱۱۷.....	فراز و نشیب دین بودا در خراسان در دوره‌های اموی و عباسی
۱۲۰.....	دین بودا در شهرهای خراسان
۱۲۱.....	مرو
۱۲۲.....	بلخ
۱۲۹.....	سغد
۱۳۰.....	بخارا
۱۳۱.....	ترمذ
۱۳۱.....	تأثیر دین بودا بر فرهنگ اسلامی

۱۳۶.....	فصل ششم: مانویت
۱۳۶.....	پیشینه
۱۳۹.....	تعالیم مانی
۱۳۹.....	ادیان از منظر مانی
۱۴۲.....	خداشناسی و جهان‌شناسی مانوی
۱۴۴.....	آداب و شعائر دینی
۱۴۷.....	مانویت در خراسان
۱۴۷.....	دوران پیش از اسلام
۱۴۹.....	دوران اسلامی
۱۴۹.....	رؤسای مانوی و انشعاب در مانویت
۱۵۲.....	مانویت در دوره اموی
۱۵۶.....	مانویت در دوره عباسی
۱۶۱.....	نتیجه‌گیری
۱۶۵.....	فهرست منابع

سخن ناشر

عن عبدالسلام بن صالح الهروي قال: سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَلِيَّ بْنَ مُوسَى الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ: رَجِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرَنَا. فَقُلْتُ لَهُ وَكَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ؟ قَالَ: يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ، فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا!

حمد و سپاس بی حد خداوند بزرگ و دانا را سزد که غایت آفرینش انسان را معرفت و عبودیت ذات مقدس خود قرار داد و فرمود: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾^۱.
درود بر پیامبران الهی به ویژه حضرت خاتم انبیاء محمد مصطفی ﷺ که با تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت، زمینه ساز تحقق این هدف متعالی شدند و سلام بر امامان معصوم علیهم السلام، به خصوص عالم آل محمد ﷺ، حضرت امام علی بن موسی الرضا علیه السلام که ستارگان پرفروغ آسمان معرفت و عبودیت اند و راهنمایان بشر در صراط مستقیم معرفت و بندگی، و رحمت خدا بر عالمان و پژوهشگرانی که در طول تاریخ با فراگیری و نشر علوم و معارف اسلامی به احیای امر امامت و ولایت پرداخته و مردم را با زیبایی های فرهنگ اصیل اهل بیت علیهم السلام آشنا ساخته اند.

۱. عیون اخبار الرضا علیه السلام / ۱ / ۳۰۷: از امام رضا علیه السلام شنیدم که می فرمود: خدا رحمت کند کسی که امر ما را زنده کند. عرض کردم: امر شما را چگونه زنده کند؟ فرمود: علوم ما را فراگیرد و به مردم بیاموزد، که اگر مردم زیبایی های کلام ما را بدانند از ما پیروی خواهند کرد.
۲. ذاریات / ۵۶: «و جن وانس را نیافریدم مگر برای آنکه مرا بپرستند».

بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی بر اساس نگاه ژرف تولیت فقید این استان ملک پاسبان در سال ۱۳۶۳ به دستور معظّم له تأسیس شد و با الهام از منویات رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی رهبر و دیدگاه‌های حکیمانۀ خلف صالح ایشان، مقام معظّم رهبری، حضرت آیة الله العظمی خامنه‌ای مدظله‌العالی، و رهنمودهای تولیت معزز جناب آیة الله رئیسی، با تشکیل گروه‌های پژوهشی و استفاده از نخبگان حوزه و دانشگاه، در راستای تأمین نیازهای فرهنگی جامعه و نظام اسلامی و نسل جوان و زائران بارگاه منور رضوی، به پژوهش و نشر علوم و معارف اسلامی نبوی و سیره اهل بیت عصمت علیهم السلام پرداخته و به فضل الهی به توفیقات ارزنده‌ای دست یافته است.

* * *

خراسان پیش از ظهور اسلام و حتی مدت‌ها پس از آن، جایگاه ادیان و مذاهب گوناگونی بود. در این خطه از ایران برخلاف نواحی مرکزی و غربی آن، پیروان ادیان زرتشت، مسیحیت، یهودیت، مانویت، مزدکیه و بودایی در کنار یکدیگر زندگی می‌کردند و حتی به تبلیغ دین و آیین خود می‌پرداختند. مناظرات امام رضا علیه السلام با علمای سرشناس دیگر ادیان که با فرمان مأمون در مرو انجام پذیرفت، از مهم‌ترین وقایع فرهنگی و اجتماعی در زمان حضور آن امام همام در مرو بود. در این کتاب، ضمن بررسی وضعیت سیاسی و اجتماعی و دینی ادیان طرف مناظره امام رضا علیه السلام در مرو، کوشیده‌ایم که نشان دهیم آیا بزرگان ادیان طرف مناظره در خود خراسان حضور داشتند یا اینکه از دیگر بلاد اسلامی به مرو دعوت شدند.

بنیاد پژوهش‌های اسلامی
آستان قدس رضوی

مقدمه

سرزمین خراسان از دیرباز در روشن و تاریک ایام، رویدادهای گوناگونی را به خود دیده است. در هر دوره و هر امپراتوری، مرزهای سیاسی و جغرافیایی آن دستخوش تحولات خاصی بود تا اینکه با فرارسیدن اسلام وارد مرحله جدیدی شد. خراسان از گذشته به تنوع دینی و فرهنگی اش شناخته می‌شود، تا جایی که با تغییر شرایط سیاسی، چه پیش از اسلام و چه در دوره اسلامی، جریان‌های دینی و اجتماعی مختلفی در آن ظهور کرده است.

روند فتح خراسان، که تقریباً از دهه سوم قرن اول هجری آغاز شد، چالش‌های جدیدی به ویژه در بحث مربوط به پیروان ادیان در این منطقه به وجود آورد؛ چرا که خراسان از گذشته محل سکونت پیروان ادیان مختلف بود. در دوره امویان و عباسیان بخش بزرگی از آن‌ها به اسلام روی آوردند، اما برخی با پذیرفتن شرایطی که جامعه اسلامی برای ایشان وضع کرد، بردین خود ماندند. برخی از این ادیان، نظیر دین زرتشت، به گونه‌ای از ادیان بومی این منطقه به شمار می‌آمدند و برخی به واسطه هم‌جواری با ادیان دیگر مانند دین بودا و ادیانی مانند یهودیت و مسیحیت و مانویت به واسطه تحولات سیاسی و اجتماعی در دوره‌هایی پیش‌تر، وارد خراسان شدند.

یکی از تحولات فرهنگی قابل توجه در سیره امامان معصوم علیهم‌السلام مناظره و گفت‌وگوی ایشان با رهبران و بزرگان ادیان در دوره‌های مختلف است. یکی از مهم‌ترین مناظره‌ها، مجالسی بود که مأمون خلیفه عباسی در شهر مرو در زمان ولایتعهدی امام رضا علیه‌السلام برپا

کرده و امام علیه السلام در آن با بزرگان ادیان از جمله فرد زندیق، مجوس، رأس الجالوت، جاثلیق و عمران صابی گفت و گو و مناظره کرده است که گزارش مفصل آن‌ها در عیون اخبار الرضا و الاحتجاج طبرسی و دیگر منابع شیعه آمده است.

درباره این مناظره‌ها و روش شناسی آن‌ها به ویژه مناظرات حضرت رضا علیه السلام، کنگره‌های بزرگی برگزار و آثار فراوانی نوشته شده است، با وجود این، هنوز اثری جامع که وضعیت ادیان طرف مناظره با حضرت را از منظر تاریخی در خراسان بررسی کند، به رشته تحریر درنیامده است. نوشتار حاضر می‌کوشد به لحاظ تاریخی، وضعیت ادیان یادشده در مناظرات آن امام همام را در خراسان بررسی کند. پرسش مهم و محوری این نوشتار این است که آیا بزرگان این ادیان، در خراسان ساکن بوده یا از جای دیگری به مرو آورده شدند؟ برای پاسخ به این پرسش باید سیر تحول ادیان مزبور را از آغاز نشو و نما در ایران و سپس ورودشان به خراسان و تحولات آن‌ها در سه سده نخستین اسلامی که اواخر آن، با ایام حیات امام علی بن موسی الرضا علیه السلام هم‌زمان است، بررسی کنیم. از این رو، در وهله اول از منابع تاریخی، جغرافیایی، ملل و نحل، تفاسیر و منابع روایی بهره گرفته‌ایم و در ادامه به آثاری که نویسندگان پارسی و عرب‌زبان و غربی نوشته‌اند، مراجعه کرده‌ایم.

این کتاب در دو بخش اصلی سامان یافته است: بخش اول به بحث درباره جغرافیای خراسان در سه قرن نخستین هجری و تحولات مربوط به آن اختصاص دارد و کوشیده‌ایم که نمایی نسبی از محدوده خراسان در این دوره ارائه کنیم تا بتوان دقیق‌تر از ادیان خراسان سخن گفت. در بخش دوم که خود مشتمل برشش فصل است و مهم‌ترین بخش کتاب به شمار می‌آید، بحثی تاریخی درباره وضعیت ادیان مطرح شده در مناظرات امام رضا علیه السلام در خراسان را در بردارد. در این فصل، پیشینه ادیان زرتشت، یهودیت، مسیحیت، صابئین، بودا، مانویت و ورود آن‌ها به ایران، وضعیت آن‌ها در خراسان و شرایط و وضعیت آن‌ها در دوره‌های مختلف اسلامی و حدود و ثغور آن‌ها را بررسی کرده‌ایم. از آنجا که برخی منابع تاریخی، دین صابئین را به بودا منسوب کرده‌اند و احتمال داده شده که صابئین یادشده در مناظرات همان بودایی‌ها باشند، سیر تحولات

دین بودا در خراسان را نیز بررسی کرده‌ایم. در پایان نیز نتیجه‌گیری مباحث مطرح شده در بخش دوم کتاب را آورده‌ایم.

در پایان بر خود لازم می‌دانیم از زحمات همه کسانی که ما را در نگارش این اثریاری رساندند، تقدیر و تشکر کنیم. راهنمایی‌های ارزنده استادان گروه ادیان و عرفان دانشگاه فردوسی مشهد به ویژه آقایان دکتر منصور معتمدی و دکتر مهدی حسن زاده را ارج می‌نهیم. از دوست گرامی مان آقای سید علی بلندنژاد که منابعی در زمینه دین یهود در اختیار ما گذاشتند، سپاسگزاریم. همچنین از مسئولان بنیاد پژوهش‌های اسلامی که اسباب انتشار این اثر را فراهم آوردند، تقدیر و تشکر می‌نماییم. امید است که این اثر مورد عنایت آستان عالی‌شان امام رئوف حضرت علی بن موسی الرضا (علیه آلاف التحية و الثناء) قرار گیرد؛ تا چه قبول افتد و چه در نظر آید.